

Marko A. Janković*Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet,
Odeljenje za arheologiju
markojankovic@gmail.com*

Socijalni i ekonomski status mrtvih: sahranjivanje u vreme ranog hrišćanstva*

Apstrakt: Cilj ovog teksta je dovođenje u pitanje ustaljenog mišljenja u srpskoj arheologiji da su „siromašni“ grobovi odlika (ranog) hrišćanstva, što je često dovodilo do potencijalnih grešaka u daljim interpretacijama nekropola. Dosadašnje interpretacije su vrlo često posmatrale nekropole 4. veka kao hrišćanske sa eventualnim tragovima paganskih tradicija, čime su se zapravo postavljale u vizuru uspona i širenja hrišćanstva, dok su se često zanemarivali odnosi hrišćana i onih koji to nisu u okviru istog prostora. Ovakav pristup smatram pogrešnim sa teorijsko-metodološkog stanovišta i mišljenja sam da u periodu koji se odlikuje stalnim političkim, društvenim i religijskim previranjima ne možemo posmatrati razvoj hrišćanstva kao stalno i neometano napredovanje, niti da zanemarimo sva druga dešavanja. Iz tog razloga, prvi korak u razumevanju dešavanja u tom periodu, a u kontekstu nekropola, mora biti raščišćavanje osnovnih premisa koje su iako ustaljene – pogrešne.

Cljučne reči: Kasna antika, rano hrišćanstvo, ekonomski status, religijski identitet, nekropole

Uvod

Tumačenje statusa individua na osnovu materijalne kulture verovatno je jedna od najučestalijih arheoloških interpretacija koja se može pratiti od samih početaka discipline. Već u najranijim arheološkim tekstovima se mogu naći termini kojima se opisuje nečiji materijalni status, ili kojima se otkriveni predmeti i objekti dovode u vezu sa osobama ili zajednicama definisanim na osnovu njihovog ekonomskog i socijalnog statusa, sada već ustaljeni u savremenoj arheološkoj literaturi (npr. kneževski grobovi). Tumačenje statusa takođe je deцениjama bilo osnovno polazište za šire zaključke o društvima u prošlosti, te ne

---

* Rad je predstavljen na godišnjoj konferenciji „Srpska arheologija između teorije i činjenica IX: Arheologije društvenih nejednakosti“ održanoj u Beogradu, 1–2. aprila 2022. godine, a u okviru projekta „Čovek i društvo u vreme krize“ koji finansira Filozofski fakultet u Beogradu.

čudi ni važnost koju su ovom problemu istraživači pridavali i koju mu pridaju i danas. Ipak, ispitivanje statusa u prošlosti pretrpelo je do sada mnoge kritike i promene, te se ovom problemu danas prilazi sa drugačijih stanovišta nego što je to ranije bio slučaj (npr. Hope 1998; Huskinson 2000; Babić 2005; Janković 2011). Naime, u okviru kulturno-istorijske paradigme, koja je do šezdesetih godina bila preovladavajuća u evropskoj i američkoj arheologiji, čijem se modelu mišljenja i danas priklanja veliki broj istraživača, utvrđivanje statusa je funkcionisalo na prilično bazičnom nivou, koji je, ironično, zapravo komplikovao donošenje zaključaka. Status se u tom ključu svodio na procene istraživača koliko su predmeti kojima su se bavili „vredni“, odnosno pripisivana im je manja ili veća vrednost, najčešće vrlo arbitrarno i na osnovu ličnog istraživačkog iskustva. Jedna od osnovnih kritika koju pojedini istraživači upućuju na račun kulturno-istorijske paradigme poslednjih šezdeset godina tiče se pre svega „logičkog i zdravorazumskog zaključivanja“ (Johnson 2020, 4). Daleko od toga da su neki istraživači imali nešto protiv zdravog razuma u arheologiji, ove kritike su se pre svega odnosile na nedostatak metodološki preciznog kritičkog aparata u interpretaciji dešavanja u prošlosti. U kontekstu rasprave o statusu, ovo se pre svega odnosi na spremnost istraživača koji operišu unutar kulturno-istorijske paradigme da pojedinim arheološkim kontekstima, predmetima i situacijama pripišu značenje koje crpe iz sopstvenih iskustava i „zdravog razuma“, pa često postoji opasnost da se time pripisuju i savremene ideje i koncepti koji naravno mogu biti potpuno drugačiji u prošlosti ili se drugačije ispoljavati kroz materijalnu kulturu kojom se mi danas bavimo. Komplikovanje interpretacije koje sam prethodno pomenuo se pre svega odnosi na neminovno izjednačavanje više različitih identiteta koji se skoro uvek posmatraju u uzročno-posledičnoj vezi. Tako se materijalno bogatstvo, opet definisano kao takvo od strane istraživača, automatski tumači i kao visok socijalni status, odnosno ekonomski kapital se direktno dovodi u vezu sa društvenim kapitalom i pozicijama moći unutar društva (Babić 2005, 67). Ovakav sled je naravno moguć, i na kraju očekivan u nekim društvima u prošlosti, ali svakako nije prirodna zakonitost, niti je moguće donositi takve zaključke sistemom analogija iz sopstvenog iskustva.

S obzirom na to da se ovaj tekst pre svega bavi nekropolama, neophodno je u raspravu uključiti i okolnosti u kojima se dešavaju sahrane. Decenijama su se sahrane posmatrale kao ogledalo društva, te se smatralo da istraživanjem nekropola možemo dobiti jasnu sliku o društvu kojem su ti pokojnici pripadali (Ekengren 2013, 174). Tako su različiti „statusi“ definisani na nekropolama jednostavno kopirani i uklapani u život zajednica u prošlosti, pa su pored utvrđivanja ekonomskog i društvenog kapitala pojedinaca u grobovima korišćeni i u tumačenju načina na koje je društvo funkcionisalo, iako često bez ikakvih podataka koji potiču van funerarnog konteksta. Sa pojavom nove arheologije, fokus je pomeren sa refleksije ideja na refleksiju struktura, odnosno istraživači

poput Luisa Binforda (Lewis Binford) su smatrali da se različiti tretman tela, način odlaganja pokojnika, razlike u grobnim priložima mogu iskoristiti za tumačenje socijalnih struktura društva u kojima su pokojnici živeli (Binford 1971). U ovo vreme, izvođene su i prve kalkulacije o vremenu i energiji utrošenim na sahranu pojedinca, što se opet tumačilo u vezi sa statusom koji je pokojnik za života imao u svojoj zajednici (Meyers Emerie 2012). Na taj način, arheolozi su ustanovili kriterijume na osnovu kojih se veći utrošak energije, vremena i, na kraju, materijalnih dobara može direktno dovesti u vezu sa socijalnim strukturama, odnosno statusom pojedinca u njenim okvirima. Međutim, ovde je problem nedostatak svih drugih, „nevidljivih“ elemenata koji karakterišu nečiju sahranu i koji mogu objasniti razloge zbog kojih je sahrana organizovana upravo na taj način – koji mogu biti ideološke, simboličke ili ekološke prirode (Meyers Emerie 2012). Jedan od ilustrativnih slučajeva, pokazuje da su drugačija scenarija itekako moguća. Jan Moris (Ian Morris) se u svojoj knjizi iz 1992. godine (*Death ritual and social structure in Classical Antiquity*) između ostalog bavi i sahranama u Atini tokom demokratije (500–425 p.n.e), kada se primećuje pad u kvalitetu izrade predmeta i samih grobnica, koji se tradicionalno tumači kao kulturno i ekonomsko opadanje Atine na generalnom nivou. Moris, ipak, argumentuje da se radi o periodu tokom kojeg se podizanje raskošnih grobova i polaganje skupocenih predmeta u grob smatraju „lošim ukusom“ i da je u tom trenutku fokus pomeren na javnu sahranu, odnosno da se sredstva i energija ulažu u onaj deo sahrane koji je namenjen živim pripadnicima zajednice, i koji je u najvećoj meri nedostupan istraživačima 2500 godina kasnije (Morris 1992; Meyers Emerie 2012). U kontekstu ove rasprave, to bi značilo da „siromaštvo“ priloga u grobovima, i „obični“ grobovi sami po sebi zapravo ne govore ništa ni o ekonomskom, ni o društvenom statusu sahranjenih, i da ih moramo posmatrati u širem društvenom kontekstu u kojem su nastali.

Kritikom tradicionalnih tumačenja nekropola se tokom poslednjih nekoliko decenija bavio veliki broj istraživača, koji u velikoj meri upućuju na pažljivo sagledavanje i razumevanje, ne samo konteksta same sahrane, već i šireg društvenog i kulturno-istorijskog konteksta u kojem su pokojnici živeli i umrli. Od kraja 20. i početka 21. veka ova tema je prevashodno deo šire rasprave o arheologiji identiteta, odnosno društveni i ekonomski status se posmatraju i ispituju kao delovi čitavog seta identiteta koji su promenljivi i u međusobnim odnosima fluidni (Fowler 2013, 511). Socijalni status više se ne percipira kao očigledan, niti se preko njega posmatraju preslikane ideje ili socijalne strukture, već kao jedna od mnogih mogućnosti, konstruisana u trenutku sahrane, najčešće od strane živih članova zajednice. Materijalna kultura u grobovima može, a nužno i ne mora oslikavati stvarnu sliku o osobi koja je sahranjena, što nas dovodi do toga da nam sahrane više govore o onima koji sahranjuju pokojnika, nego o njemu samom (v. Ekengren 2013, 175). U tom smislu, potrebno je imati na umu da slika nije uvek verna originalu, već je često montirana sa predumišljajem.

Kada je reč o srpskoj arheologiji, iako najveći broj istraživača poseže za tradicionalnim pristupom kada su u pitanju društveni i ekonomski status, veliki broj radova koji se bavi različitim pitanjima unutar arheologije identiteta je publikovan tokom poslednjih desetak godina. Ipak, tema koja je najčešće eksploatisana unutar narativa o identitetima je etnicitet, dok je status najčešće obrađivan u okviru širih tema (v. Mihajlović 2012, 723). Izuzev jednog teksta koji eksplicitno govori o teorijskim i metodološkim problemima bavljenja statusom (Babić 2005), u ostalim slučajevima je status najčešće tretiran zajedno sa nekim drugim identitetima (etničkim, rodnim, religijskim, i sl.). I pored toga, u srpskoj arheologiji postoje oblasti istraživanja koja su do danas ostala skoro potpuno netaknuta kada je reč o takvoj vrsti preispitivanja. Jedno od takvih polja je i period kasne antike, koji je često u srpskoj arheologiji poistovećen sa ranim hrišćanstvom (Janković 2021).

Kasnoantička arheologija u Srbiji

Iako se kao termin koristi već više od 120 godina, period kasne antike još uvek nije jasno hronološki omeđen, već je tema debate u koju je uključen veliki broj arheologa, istoričara i istoričara umetnosti (Janković 2021, 165). Do danas je nejasno kada počinje i kada se završava, s obzirom na to da se za početak uzimaju različiti događaji poput Karakalinog edikta o građanskim pravima iz 212. godine (Beard 2015), početka tzv. krize trećeg veka (Mirković 2007), dinastije Severa (Gibbon 2006) ili početka tetrahije (Mitchel 2015). U srpskoj arheologiji se kasnom antikom najčešće smatra period od kraja trećeg, pa sve do šestog veka dok su međe zamagljene i nisu nikada čvrsto definisane (v. Janković 2021). U ovom tekstu, fokus je pre svega na nekropolama 4. veka, periodu do trenutka proglašenja hrišćanstva državnom religijom (380. godine), odnosno perioda koji se u domaćoj arheologiji najčešće vezuje za pojavu ranog hrišćanstva.

Kasna antika se najčešće percipira kao period propadanja, odnosno vreme tokom kojeg je stara slava Rima bledela i nestajala u političkom, vojnom i svakom drugom smislu (Ferjančić 2013b, 26; Elsner 2002). U političkom smislu, period 3. i 4. veka karakteriše nestabilnost koja se vidi kroz kratke naizmenične vladavine brojnih careva, međusobne borbe pretendena i uzurpatora praćene vojnim pobunama, varvarskim upadima, pa čak i secesijom delova carstva (Ferjančić 2013a, 23). Takva politička klima je doprinela ekonomskoj nestabilnosti koja se manifestovala, između ostalog, i Dioklecijanovim ediktom o cenama kojim je pokušao da prekomponuje i stabilizuje rimsko tržište, ili reformama novca koje je sproveo zajedno sa Konstantinom (Vasić 2008, 29-35). Svi ovi događaji, uključujući i mnoge druge, arheološki manje ili više vidljive, vodili su ka konačnoj transformaciji carstva krajem 3. veka n.e. – Tetrahiji (Popović, 1993, 253; Ferjančić, 2013b, 27; Jeremić & Ilić, 2018, 198). Takve promene su najve-

rovatnije izazvale potrese u svakodnevnicu ljudi koji su živeli u državi – carstvo je isprva podeljeno na 4 dela, a ubrzo zatim su usledile i nove administrativne podele. Provincije su preoblikovane, neki stari administrativni centri su polako gubili svoju važnost, dok su istovremeno formirani novi. Usred tog društvenog i političkog haosa, još jedna velika promena se desila početkom 4. veka – proklamovani su Galerijev (311. godine) a zatim i Konstantinov (313. godine) edikt o toleranciji. Hrišćanstvo je po prvi put postalo legalno unutar granica rimske države, a hrišćanski sveštenici i vernici su bili slobodni da praktikuju svoju veru bez straha za svoju slobodu i živote (Popović 2013).

Srpski arheolozi (i, u to vreme, jugoslovenski) prihvatili su i uveli u upotrebu koncept kasne antike zajedno sa već ustaljenim metodom korišćenja klasičnih tekstova kao nezamenljivog sredstva u interpretaciji prošlosti. Arheološki konteksti su najčešće tumačeni u skladu sa podacima dobijenim kroz analizu tekstova, tako da su istraživači koji se bave ovim poljem na samom startu sebi znatno ograničili prostor za interpretaciju (Janković 2021, 166). Druga „otežavajuća okolnost“ za istraživače kasne antike potiče iz neraskidive veze sa ranim hrišćanstvom, bar kada je reč o srpskoj arheologiji. Naime, dok se u većini akademskih zajednica period 3. i 4. veka posmatra kao period institucionalizacije hrišćanstva, srpski arheolozi koriste za taj period termin „rano hrišćanstvo“ iako je do tog trenutka ono preživelo brojne promene tokom skoro tri stotine godina postojanja. Tu leži i verovatno najočiglednija mana ovakvog pristupa, koja se odnosi na činjenicu da ne možemo očekivati, tražiti i tumačiti iste procese u vreme kada fenomen nastaje i u vreme kada se on institucionalizuje vekovima kasnije. Ova veštačka veza predstavlja kruti okvir koji nas onemogućava bilo da tražimo hrišćane pre tog perioda (kraj 3. i 4. vek), bilo da razmatramo „paganse“ nalaze unutar „hrišćanskih“ konteksta. Kompletно polje istraživanja je postavljeno u nepromenljivu poziciju, iz koje niko ne preispituje teorijske i metodološke principe, niti ciljeve istraživanja (Janković 2021, 165-167).

Kasnoantičke (i/ili ranohrišćanske) nekropole u Srbiji

Kasnoantičke nekropole u Srbiji do sada nisu istraživane u velikom broju. Ovakvi lokaliteti najčešće zauzimaju veliki prostor, pa o njima uglavnom dobijamo informacije na osnovu zaštitnih arheoloških iskopavanja, koja su opet često ograničenog obima. Ipak, do sada postoji dovoljno sistematski istraženih lokaliteta na osnovu kojih se može steći uvid u prilike ljudi u tom periodu – Sviloš, Beška, Viminacijum, Ravna (Slog), Jagodin mala, Remezijana (Dautova-Ruševljan 2003; Marijanski-Manojlović 1987; Zotović 1986; Petković et al. 2005; Jeremić 2014; Stamenković et al. 2016; Janković et al. 2021). Pored ovih primera, brojni su i oni gde su nekropole 4. veka tek delimično istražene (npr. Pop-Lazić 2008; Simić et al. 2012; Špehar et al. 2013).

Kao što sam već nekoliko puta u ovom tekstu naglasio, u srpskoj arheologiji često postoji neodvojiva veza kasne antike sa ranim hrišćanstvom. Zato ne iznenađuje i podatak da je veliki broj autora koji se bavio nekropolama 4. veka posmatrao svoje rezultate istraživanja upravo kroz prizmu ranog hrišćanstva. Ipak, potraga za hrišćanima, odnosno za arheološkim zapisima koji se mogu tumačiti kao hrišćanski, u kulturno-istorijskom ključu je otežana upravo usled uvođenja religije kao jedne od komponenti. Naime, u toj perspektivi, u najvećem broju slučajeva se kulturne promene prate tako što se materijalna kultura pripisuje jednoj ili drugoj etničkoj zajednici, odnosno promena nastaje usled nekog spoljašnjeg uticaja koji nameću neki Drugi (Mihajlović 2012). Kada govorimo o hrišćanima u 4. veku, tu nastaje problem, jer se promena uvodi iznutra, odnosno ne postoje suprotstavljene etničke zajednice, već se radi o vernicima različitih veroispovesti koji koriste istu materijalnu kulturu, dele isti prostor i žive u istim društvenim i ekonomskim okolnostima. U takvim okolnostima, atribucija materijalne kulture različitim verskim zajednicama postaje u najvećem broju slučajeva besmislena komplikacija.

Ovakav vid zaključivanja je posebno komplikovan, kada se bogatstvo grobnih priloga pokojnika dovede u vezu sa hrišćanskim idejama o zagrobnom životu. Naime, u srpskoj arheologiji je uvreženo mišljenje da su se rani hrišćani (4. vek), sahranjivali u skladu sa crkvenim učenjem, odnosno da su grobovi „siromašni“ ne zato što su sami pokojnici možda bili lošeg materijalnog stanja, već zato što je to u skladu sa hrišćanskim normama tog vremena (Zotović 1973, 47; Milošević 2000, 212). Time se neminovno upada u zamku da se u svim slučajevima gde je evidentan nedostatak priloga prepoznaju hrišćanske sahrane. Tako, prilikom publikovanja kasnoantičke nekropole Slog kod Knjaževca, raspravljajući o različitim fazama nekropole, autori zaključuju:

„...takođe postoje razlike u pogrebnom ritualu i verovanjima vezanim za kult mrtvih. Grobni prilozi su mnogo ređi u fazi II i to verovatno znači početak hristijanizacije sahranjenog stanovništva. Ipak, mora se uzeti u obzir da su monoteistička verovanja vezana za kult Mitre i Sol Inviktusa mogla uzrokovati promene u ritualu koji se manifestovao skromnijim sahranama bez grobnih priloga i orijentacijom grobova prema istoku. (Petković et al. 2005, 144)“

Naime, nedostatak predmeta u grobu tumači se kroz „početak hristijanizacije“, ali se dozvoljava da je to možda rezultat nekih drugih okolnosti, odnosno hrišćanstvu sličnih religijskih uverenja. Zanimljivo je i to da istraživači koji su se bavili ovim periodom ponavljaju da predmeta sa „jasnim hrišćanskim karakteristikama“ ima veoma malo (Marijanski-Manojlović 1987, 73; Jeremić 2014, 54) na nekropolama. Ipak, ovakve nekropole se na kraju doživljavaju kao (pretežno) hrišćanske, sa eventualnim paganskim tradicijama:

¹ Original teksta je na engleskom jeziku koji je ovde preveden radi lakšeg praćenja teksta. Sve eventualne greške u prevodu su moje.

„Nekropola u Jagodin mali predstavlja jedinstven spomenik kulture kasnoantičkog doba, u vreme kada je hrišćanstvo bilo ozvaničena i prihvaćena vera među stanovništvom. Zahvaljujući istraživanjima, utvrđeno je da su istovremeno negovane i stare tradicije paganske antike (Jeremić 2014, 58)“

ili (o istoj nekropoli, samo nešto ranije i pre poslednjih istraživanja 2012):

„Siromaštvo priloga (samo predmeti za ličnu upotrebu, kao što su nakit, fibule, narukvice i prstenje) potvrđuje prihvatanje monoteističkih ideja kasne antike i verovanje o jednakosti posle smrti. Međutim, pojedini nalazi u grobovima i grobnicama odstupaju od propisanih obrednih pravila i pokazuju da se neka tradicionalistička uverenja nisu iskorenila (Milošević 2000, 212)“

Analizirajući publikacije koje se bave rezultatima istraživanja kasnoantičkih nekropola u Srbiji, stiče se utisak o potrebi da se arheološki rezultati uvežu sa tzv. istorijskim kontekstom, odnosno da se određene karakteristike grobova i nekropola objasne trendovima i idejama za koje se smatra da su u trenutku sahrana bili važeći. Ne iznenađuje činjenica da se rezultati ovih arheoloških istraživanja posmatraju kroz prizmu istorijskih događaja koji su obeležili taj period, poput Galerijeovog (311. godine), Konstantinovog (313. godine) ili Teodosijeovog edikta (380. godine). Ovo je pogotovu vidljivo u situacijama gde se arheološki rezultati mogu nekako vezati za konkretne istorijske ličnosti, kao što je slučaj sa carom Konstantinom (Naissus) ili biskupom Niketom (Remesiana), gde se arheološki lokaliteti dovode u direktnu vezu sa tim istorijskim figurama i time im se pripisuje carski, odnosno hrišćanski karakter (Kuzmanović i Mihajlović 2014, 422; Janković 2021, 170). U tako postavljenom okviru, i ne čudi što se prednost u interpretaciji daje hrišćanskom karakteru, dok se sve ostalo svrstava u „tradiciju“ ili „mešanje paganskih i protohrišćanskih shvatanja“. Tako se neke dobro poznate prakse u rimskom sahranjivanju od 4. veka tumače kao zastarele i zaostale iz paganske prošlosti. Među njima su polaganje staklenih i keramičkih posuda u grob, ili novca za koji se kaže da više nema nikakvo religiozno značenje (Milošević 2000, 213). Ipak, staklenih i keramičkih posuda ima u velikom broju grobova na kasnoantičkim nekropolama u Srbiji, pa i u nekim koji se mogu podvesti pod hrišćanske, poput groba 14 sa istočne nekropole Remezi-jane (Janković et al. 2021). Osnovnom analizom distribucije nalaza na istočnoj nekropoli Remezi-jane vrlo brzo se dolazi do zaključka da su npr. keramičke posude nalažene u dečijim grobovima, dok su staklene većinom nalažene u grobovima odraslih osoba, što opet ne mora biti u vezi sa njihovim religijskim identitetom (v. Janković et al. 2021). S druge strane, običaj stavljanja novca u grob (čak rimskog novca) se zadržao do srednjeg veka i detektovan je na velikom broju srednjovekovnih nekropola (npr. Ljubinković-Ćorović 1958, 372; Bajalović-Birtašević 1960, 14; Radićević 2007, 190; Simić i Janković 2009, 327; Ćirić 2016), što opet ne pokazuje da se radi ni o paganima, ni o Rimljanima.

Istovremeno, istraživači nekropola su vrlo jasni kada zaključuju da su se na njima sahranjivali i hrišćani i pagani (Marijanski – Manojlović 1987, 73; Petković et al. 2005, 144 – 145; Jeremić 2014, 58), međutim do sada je izostala detaljna analiza, upravo jer ne postoje jasni kriterijumi za određivanje različitih religijskih identiteta, pa samim tim ne možemo raspravljati ni o odnosu među njima.

Poseban problem u interpretacijama nekropola u Srbiji, bez obzira na teorij-sko-metodološku perspektivu, predstavlja nedostatak pouzdanih antropoloških analiza. Situacija u srpskoj arheologiji je takva da, do pre izvesnog vremena, analize ljudskih ostataka koje bi nam dale eventualne odgovore na pitanja o stanovnicima kasne antike (npr. poreklo, srodstvo, ishrana, bolesti itd) jednostavno nisu bile dostupne istraživačima. Većina antropoloških izveštaja koji se tiču kasnoantičkih nekropola svodi se na utvrđivanje pola i uzrasta pokojnika sa nekropole. Tek je tokom poslednjih desetak godina analiza bioarheoloških uzoraka postala uobičajena praksa, pa možemo videti da se prilikom tumačenja nekropola u obzir uzimaju i rezultati ovakvih analiza (npr. Miladinović-Radmilović 2009; Špehar et al. 2013; Jovanović 2013). Podaci koji bi eventualno mogli biti dobijeni o srodstvu, ishrani, bolestima i uzrocima smrti, ukršteni sa arheološkim rezultatima, sigurno bi dali potpuniju sliku o populacijama 4. veka sahranjenim na istraženim nekropolama i pružili potpunija objašnjenja za neke od osobenosti grobova.

Društveni i ekonomski status na kasnoantičkim nekropolama

Iako ne dovodim u pitanje postojanje hrišćanskih elemenata (i naravno hrišćana) na nekropolama 4. veka, smatram da u interpretaciji nekropola ima daleko više manevarskog prostora nego što je do sada najčešće bio slučaj u srpskoj arheološkoj zajednici. Umesto da se „paganske tradicije“ posmatraju kao relikti prethodnih vremena, potrebno je sagledati šire mogućnosti suživota hrišćana sa drugima u 4. veku, pa i zajedničko korišćenje prostora za sahranjivanje (v. Johnson 1997). U tom smislu, neophodno je redefinisati neke osnovne polazišne tačke kada je reč o tumačenju identiteta pokojnika kasne antike. Iako se u osnovi većina autora slaže da su se na nekropolama istovremeno sahranjivali i hrišćani i pagani, one se uglavnom u konačnici tretiraju kao hrišćanske, sa mestimičnim pojavama „teško iskorenjivih tradicija paganizma“. Tako postavljen tumačenjski okvir prilično je ograničavajući i često se svodi na odabir između dva suprotstavljena pola (paganski i hrišćanski), čime se zapravo zatvara prostor za sve one nijanse koje možemo očekivati između. Ovde treba imati u vidu da neki autori smatraju da je hrišćanstvo sve do 7. veka bilo prilično fluidno u smislu ritualnih praksi i crkvenog kanona, odnosno da su se prakse menjale i definisale sve dok hrišćanstvo kakvo danas poznajemo nije kanonizovano (Brown 1971). To bi

značilo da moramo izbegavati „jasno utvrđena pravila“ prilikom sahrana koja se mogu razlikovati u pojedinačnim slučajevima, odnosno da moramo voditi računa o tome da su se različite „varijante“ ranog hrišćanstva mogle drugačije ispoljavati u praksi, ili da ih možemo drugačije percipirati u arheološkom zapisu.

Prvo, o procesima pojave i širenja hrišćanstva na prostoru današnje Srbije imamo vrlo malo arheoloških podataka. Iako se Milanski edikt iz 313. godine uzima kao trenutak kada hrišćani dobijaju slobodu veroispovesti, teško je zamisliti da su hrišćani preko noći uspeali da organizuju crkvenu organizaciju ili da se učenje proširilo tolikom brzinom da pojedine nekropole možemo posmatrati kao ekskluzivno hrišćanske. To dalje implicira da su se grupe hrišćana organizovale na ovim prostorima pre zvaničnog odobrenja 313. godine, o čemu tek ne postoje arheološki podaci za ovaj prostor. U zapadnom delu carstva, očuvani su i istraženi spomenici ranog hrišćanstva još od 1. veka, što bi ukazivalo na mogućnost da su se slični procesi odvijali na teritoriji balkanskih provincija, ali da su za sada arheološki neuhvatljivi (Janković 2021, 168-169). Drugo, istraživanje kulturnih promena (npr. prilikom rimskog osvajanja Balkana) pokazala su da se naizgled isti ili slični procesi dešavaju različitim tempom i različitim intenzitetom, a u zavisnosti od mesta i vremena u kojem se dešavaju (v. Mihajlović 2012, 724). Zato ne možemo sa sigurnošću preuzeti koncepte i modele koji važe za druge delove carstva, jer sa pravom možemo očekivati lokalne osobenosti. U tom smislu „gajenje paganskih tradicija“ na uslovno ranohrišćanskim nekropolama treba posmatrati sa rezervom, jer nismo u stanju da sagledamo kako je izgledalo prihvatanje ili odbijanje (i sve nijanse između) hrišćanstva među lokalnim stanovništvom.

Kada govorimo o statusu pokojnika na kasnoantičkim nekropolama, takođe treba imati u vidu da se, kao i u drugim slučajevima, i ovde prepliću različiti identiteti koji mogu, ali ne moraju biti vidljivi. Kao što smo prethodno videli, neki od autora tumače „nedostatak“ grobnih priloga kao rezultat verovanja da su u zagrobnom životu svi jednaki, pa otud i nedostatak potrebe za materijalnim bogatstvima prilikom sahrane (Zotović 1973, 47; Milošević 2000, 212). Zbog ovakve pretpostavke, koja sama po sebi nije problematična, postavlja se pitanje ekonomskog statusa pokojnika, odnosno društvenog statusa koji je imao za života. Međutim, problem nastaje kada za potvrđivanje jedne pretpostavke koristimo još pretpostavki, čime argument zapravo gubi na težini u daljoj raspravi. Naime, pretpostavka da nedostatak nečega zapravo govori o uverenjima (i to konkretno hrišćanskim, a ne nekim drugim) je metodološki neverljiva, odnosno predstavlja samo jednu od mogućnosti na osnovu koje se taj fenomen može objasniti. S druge strane, autori koji su se bavili kasnoantičkim nekropolama i ranim hrišćanstvom razdvajaju grobne priloge od bogatstva ličnih predmeta pokojnika (Milošević 2000, 212). To bi značilo da isti autori dozvoljavaju razlike u ekonomskom i društvenom statusu (dakle, ima nekih bogatijih i siromašni-

jih na nekropoli), ali istovremeno govore o tome da su prilozi siromašni jer su rezultat društvenih, odnosno religijskih normi. Takva „odluka“ je u najmanju ruku arbitrarna i svedoči o tome da i dalje raspravljamo o pretpostavkama koje nisu često arheološki potkrepljene. Na više nekropola 4. veka, koje se tradicionalno percipiraju kao ranohrišćanske, ne samo da postoje grobni prilozi, već su oni za to vreme i kontekst – prilično luksuzni (Petković et al. 2005; Jeremić 2014; Janković 2021; Janković et al 2021). Ipak, sem u nekoliko retkih slučajeva, ne postoji način da se ti luksuzni predmeti (ili bilo koji drugi) atribuiraju bilo hrišćanima, bilo nekoj drugoj grupi. Nekoliko istraživanja koja su se bavila vezom materijalne kulture sa religijskim identitetom (hrišćanskim, jevrejskim, paganskim itd) upravo kritikuju utvrđivanje takvih direktnih veza (Elsner 2003; Janković 2021). S druge strane, predmeti otkriveni na nekropolama i u drugim kontekstima a koji imaju jasnu hrišćansku simboliku još uvek su prilično retki u ovom trenutku (v. Cvjetičanin 2013, 216; Jeremić 2014, 54). Opet, smatrati te luksuzne predmete paganskim, u skladu sa tradicionalnim tumačenjem o „siromašnim“ hrišćanskim grobovima, je u najmanju ruku problematično. Ovome u prilog govore i nalazi iz groba 14, sa istočne nekropole Remezijane (Janković et al. 2021, 235). Grob 14 je jedan od retkih grobova za koje možemo argumentovati da se možda radi o hrišćanskoj sahrani. Pored toga što je pokojnica položena na leđa sa glavom na zapadu, na jednoj od opeka (ispod desne ruke) kojima je bio popločan pod groba, urezan je krst. Međutim, grob je jedan od „bogatijih“ na nekropoli, ako se u obzir uzmu količina priloga i kvalitet izrade predmeta. Pored zlatnih naušnica, staklenih perli i bronzane narukvice, koje se tretiraju kao deo inventara groba (odnosno ličnih stvari pokojnice), u grobu su od priloga detektovane i tri staklene posude i jedan bronzani novčić (Janković et al. 2021). Štaviše, ovaj „hrišćanski“ grob se, bar kada su u pitanju prilozi, ni po čemu ne razlikuje od ostalih 50 grobova sa nekropole. Naprotiv, u velikom broju grobova nalazi se i veći broj raznovrsnih priloga – keramičkih i staklenih posuda, novca, stilusa, nakita i dr. Jedini slučajevi sa Istočne nekropole gde ne postoje ni prilozi, ni inventar, a ni specijalna brigada o samoj konstrukciji groba su grobovi novorođenčadi², što se može interpretirati na više načina, koji ne moraju nužno biti u vezi sa hrišćanskim ritualima. Slična situacija je i na nekropoli u Jagodin mali gde su istraživanjima iz 2012. godine potvrđeni brojni grobni prilozi, neki od njih izrađeni od skupocenih i luksuznih materijala (Jeremić 2014), kao i na nekropoli 4. veka Slog kod Knjaževca (Petković et al. 2005). U vezi sa svim prethodnim, smatram da tradicionalna opservacija da su hrišćanski grobovi siromašni priložima jednostavno ne stoji, odnosno da ne važi u velikom broju slučajeva.

---

² Ovi podaci još uvek nisu publikovani, jer su rezultat istraživačke kampanje 2022. godine. Dokumentacija sa istraživanja se trenutno čuva na Odeljenju za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Zaključna razmatranja

Iako ovaj tekst može delovati suviše kritički nastrojen, namera mi je bila da otvorim neka pitanja čiji bi nam odgovori dali više mogućnosti za raspravu o dešavanjima na prostoru Srbije tokom 4. veka. Razdoblje je važno, ne samo za prostor Srbije već i čitavu teritoriju Rimskog carstva i nije bez razloga izdvojeno kao zasebno polje istraživanja. Period 4. veka je pre svega period velikih promena, od kojih će zavistiti dalja istorija Mediterana. Ipak, promene ne nastaju naprasno i same od sebe, pa fenomene koje istražujemo ne možemo posmatrati izolovano, ni vremenski ni geografski, a posebno ne bez razumevanja društvenog konteksta u kojem funkcionišu. Većina problema u tumačenju hrišćanskog karaktera grobova i nekropola nastaje zbog osnovne (pogrešne) premise da se oni između ostalog prepoznaju po svom „siromaštvu“ (Zotović 1973; Milošević 2000). Kao što smo prethodno videli, to može biti odraz religijskih uverenja, ali može imati i neke druge razloge koji su arheološki neuhvatljivi (ništa manje od religijskih uverenja). S druge strane, okolnost da je neki pokojnik prepoznat kao hrišćanin sama po sebi je irelevantna. Puko „brojanje i evidentiranje“ hrišćanskih sahrana nam ne govori mnogo ukoliko se ne posmatra u širem kontekstu. Ako za trenutak izađemo iz okvira u kojem slažemo hrišćane i pagane na dve odvojene gomile, bićemo u stanju da sagledamo period u kojem imamo sijaset grupa koje žive u isto vreme, na istom prostoru i sahranjuju se na istom mestu. Na kraju, postavlja se pitanje da li je ljudima koji su koristili nekropolu u 4. veku zaista bila važna religijska pripadnost na način na koji je mi vidimo danas kao istraživači. Naša je odluka, kao istraživača, da izaberemo jedan od mnogih kriterijuma i posmatramo sahranjivanje u tom periodu kroz prizmu hrišćanstva, međutim on ne mora nužno oslikavati situaciju ljudi 4. veka na čitavom prostoru današnje Srbije.

Pitanja društvenog i ekonomskog statusa su svakako jedna od važnijih, ne samo u periodu kojim sam se bavio u ovom tekstu već i generalno u okviru discipline. O tome svakako svedoče i brojni tekstovi publikovani na tu temu. Ipak, tradicionalni pristup može dodatno otežati probleme kojima se istraživači bave, pogotovu ako se radi o nekropolama. Prvo, osnovni problem je što na osnovu podataka sa nekropole pokušavamo da sagledamo društvo u celini kojem su pokojnici za života pripadali. Od teorijsko-metodološkog gledišta istraživača zavisice, naravno, i zaključci – od toga da odnose i strukture koje prepoznajemo unutar nekropole možemo preslikati na društvo, do toga da su oni potpuno „iskrivljeni“ i da se kao takvi ne mogu prenositi dalje, već se moraju dodatno sagledati u svakom pojedinačnom kontekstu (v. Stutz and Tarlow 2013). Drugi veliki problem su istraživački ciljevi. Ukoliko kao osnovni cilj istraživanja postavljamo utvrđivanje „karaktera“ nekropole, odnosno utvrđivanje da li je nekropola hrišćanska, paganska ili neka treća, ovde se neminovno upada u zamku

da se predmeti i konteksti obeležavaju kao „hrišćanski“ ili paganski, pa sve što ne potpada pod te kriterijume zapravo otežava krajnju interpretaciju ili se vrlo često u potpunosti zanemari. Kada tako dobijene arheološke podatke dodatno smestimo u istorijski kontekst, kao rezultat dobijamo narativ o hrišćanskim nekropolama na kojima se primećuju ostaci „paganskih tradicija“. S druge strane, istraživački ciljevi koji nisu unapred limitirani očekivanim rezultatom mogu dovesti do ideja o tome na koji način su ljudi koristili prostor za sahranjivanje i da li se, pored religijskog identiteta, vodilo računa i o nekim drugim kriterijumima – poput srodstva, ekonomskog statusa, društvenog ugleda, profesije, pripadnosti marginalnim socijalnim grupama i sl. (v. Janković 2021). Naravno, kao što nije moguće pripisati religijski identitet pojedinačnim predmetima, tako nije jednostavno ni pripisati neke druge. Ipak, uzimajući u obzir više različitih kriterijuma (poput npr. rezultata antropoloških analiza, položaja unutar nekropole, izgleda i načina gradnje grobova, vrste nalaza) smanjuje se mogućnost greške, a pojačava argumentacija u donošenju krajnjih zaključaka.

Period kasne antike na prostoru današnje Srbije i dalje predstavlja širom otvoreno polje za arheološka istraživanja. Da bismo razumeli svet u kome se dešavaju stalne promene koje utiču na suživot ljudi različitih religijskih identiteta, potrebno je pre svega da postavimo hipoteze koje su neopterećene stereotipima i neproverenim informacijama, ma kako one čvrsto bile ustaljene u arheološkoj literaturi. Tek tako ćemo biti u stanju da sagledamo i razumemo širi kontekst društava 4. veka, čiji su tek jedan deo nekropole kojima se bavimo.

Reference

- Babić, Staša. 2005. „Status identity and archaeology“. In *The Archaeology of Identity. Approaches to gender, age, status, ethnicity and religion*, edited by Margharita Diaz-Andreu, Sem Lucy, Staša Babić & David E. Edwards, 67–85. London and New York: Routledge.
- Bajalović-Birtašević, Marija. 1960. *Srednjevekovna nekropola u Mirijevu*. Beograd: Muzej grada Beograda.
- Beard, Mary. 2015. *S.P.Q.R. A History of Ancient Rome*. London: Profile Books Ltd.
- Binford, Lewis. 1971. „Mortuary Practices: Their Study and Their Potential“. *Memoirs of the Society for American Archaeology* 25: 6–29. doi:10.1017/S0081130000002525
- Brown, Peter. 1971. *The World of Late Antiquity. From Marcus Aurelius to Muhammad*. London: Thames and Hudson.
- Cvijetićanin, Tatjana. 2013. „Privatna pobožnost: predmeti hrišćanskog kulta u svakodnevnom životu“. U *Konstantin Veliki i Milanski Edikt 313*, uredile Ivana Popović i Bojana Borić-Brešković, 206–217. Beograd: Narodni muzej.
- Ćirić, Gordana. 2016. „Rimski novčići u ženskim srednjevekovnim grobovima sa teritorije Srbije: mogućnosti interpretacije“. *Etnoantropološki problemi* 11 (3): 731–747. <https://doi.org/10.21301/EAP.V11I3.5>

- Dautova-Ruševljan, Velika. 2003. *Kasnoantička nekropola kod Sviloša u Sremu*. Novi Sad: Matica Srpska.
- Ekengren, Fredrik. 2013. „Contextualizing Grave Goods: Theoretical Perspectives and Methodological Implications“. In *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial* online edn, edited by Liv Nilsson Stutz and Sarah Tarlow. Oxford Academic, 1 Aug. 2013, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199569069.013.0010>
- Elsner, Jas. 2002. „The Birth of Late Antiquity: Riegl and Strzygovski in 1901“. *Art History* 25 (3): 358-379. <https://doi.org/10.1111/1467-8365.00326>
- Elsner, Jas. 2003. „Archaeologies and Agendas: Reflections on Late Ancient Jewish Art and Early Christian Art“. *The Journal of Roman Studies* 93: 114–128. <https://doi.org/10.2307/3184641>
- Ferjančić, Snežana. 2013a. „Istorija rimskih provincija na tlu Srbije u doba principata“. U *Konstantin Veliki i Milanski Edikt 313*, uredile Ivana Popović i Bojana Borić-Brešković, 16–25. Beograd: Narodni muzej.
- Ferjančić, Snežana. 2013b. „Istorija rimskih provincija na tlu Srbije u doba Tetrarhije i Drugih Flavijevaca (284-363. godine)“. U *Konstantin Veliki i Milanski Edikt 313*, uredile Ivana Popović i Bojana Borić-Brešković, 26–35, Beograd: Narodni muzej.
- Gibbon, Edward. 2006. *The Decline and Fall of Roman Empire*. New York: Random House.
- Hope, M. Valerie. 1998. „Negotiating Identity and Status. The gladiators of Roman Nimes“. In *Cultural Identity in the Roman Empire*, edited by Ray Laurence and Joanne Berry, 179–195. London and New York: Routledge. <https://doi.org/10.18485/gsad.2021.37.10>
- Fowler, Chris. 2013. „Identities in Transformation: Identities, Funerary Rites, and the Mortuary Process“. In *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial* online edn, edited by Liv Nilsson Stutz and Sarah Tarlow. Oxford Academic, 1 Aug. 2013, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199569069.013.0028>
- Huskinson, Janet. 2000. *Experiencing Rome. Culture, Identity and Power in the Roman Empire*. London: Routledge.
- Janković, Marko A. 2011. „Constructing Identities in the Roman Dalmatia: Gladiators of Salona and Their Social Status“. *Etnoantropološki Problemi* 6 (3): 699-713. <https://doi.org/10.21301/eap.v6i3.9>.
- Janković, Marko A. 2021. „Remesiana in the 4th century AD: Late Roman and/or Early Christian Site?“ In *Archaeology of Crisis*, edited by Staša Babić, 163–182, Belgrade: Faculty of Philosophy.
- Janković, Marko A. Mihajlović, Vladimir D. i Bandović, Aleksandar D. 2021. „Preliminarni rezultati istraživanja istočne nekropole Remezijane (2018-2020)“. *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 37: 217–252.
- Jeremić, Gordana. & Ilić, Olivera. 2018. „Evidence of Early Christianity on the Danube Limes, from Singidunum to Aquae“. In *Vivere Militare Est. From Populus to Emperors Living on the Frontier*, edited by Miomir Korać, 197–246, Belgrade: Institute of Archaeology.
- Jeremić, Gordana. 2014. *Jagodin mala. Kasnoantička nekropola*. Niš: Narodni muzej.
- Johnson, Mark J. 1997. „Pagan-Christian Burial Practices of the Fourth Century: Shared Tombs?“ *Journal of Early Christian Studies* 5 (1): 37–59. [10.1353/earl.1997.0029](https://doi.org/10.1353/earl.1997.0029)
- Johnson, Matthew. 2020. *Archaeological theory: an introduction*. John Wiley & Sons.

- Jovanović, Jelena D. 2013. „Fizičke aktivnosti antičkih stanovnika Remezijane: analize mišićno-skeletnih markera stresa“. *Zbornik Narodnog muzeja XXI-1*: 237–251.
- Kuzmanović, Zorica. Mihajlović, Vladimir D. 2015. „Roman Emperors and Identity constructions in modern Serbia“. *Identities: Global Studies in Culture and Power* 22 (4): 416–432. <https://dx.doi.org/10.1080/1070289X.2014.969269>
- Ljubinković-Ćorović, Mirjana. 1958. „Dosadašnja iskopavanja u Brestoviku na lokalitetu Visoka Ravan“. *Zbornik radova Narodnog muzeja I*: 349–370.
- Marijanski-Manojlović, Mirjana. 1987. *Rimska nekropola kod Beške u Sremu*. Novi Sad: Vojvođanski muzej.
- Meyers Emerie, Kathryn. 2012. *Status and rank in Mortuary archaeology. Bones don't lie*. (<https://bonesdontlie.wordpress.com/2012/01/24/status-and-rank-in-mortuary-archaeology/>), pristupljeno 25.08.2022.
- Mihajlović, Vladimir D. 2012. „Koncept romanizacije u arheologiji: uspon i pad paradigme“. *Etnoantropološki problemi* 7(3): 709–729. <https://doi.org/10.21301/EAP.v7i3.6>
- Miladinović-Radmilović, Nataša. 2008. „The Late Roman Necropolis Beljnjača in Šid. Anthropological Analysis“. *Starinar LVIII*: 175–188.
- Milošević, Gordana. 2002. „Pagansko i ranohrišćansko u kasnoantičkim grobnicama u Srbiji“. U *Treća jugoslovenska konferencija vizantologa*, uredili Ljubomir Maksimović, Ninoslava Radošević i Ema Radulović, 207–224. Beograd i Kruševac: Vizantološki institut SANU i Narodni muzej Kruševac.
- Mirković, Miroslava. 2007. *Moesia Superior. Eine Provinz an der mittleren Donau*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Mitchel, Stephen. 2015. *A History of of the Later Roman Empire AD 284-641. (2nd edition)*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Morris, Ian. 1992. *Death ritual and social structure in Classical Antiquity*. New York: Cambridge University Press.
- Petković, Sofija. Ružić, Mira. Jovanović. Svetozar. Vuksan, Marko i Cofman, Žužana. 2005. *Rimska i srednjevekovna nekropola u Ravni kod Knjaževca*. Beograd: Arheološki institut.
- Pop-Lazić, Stefan. 2008. „Late Roman necropolis Beljnjača in Šid“. *Starinar LVIII*: 163–173.
- Popović, Ivana. 1993. „Upper Moesia at the End of the Third Century on the Basis of Archaeological Finds“. In *The Age of Tetrarchs*, edited by Dragoslav Srejović, 250–269. Beograd: The Serbian Academy of Sciences and Arts.
- Popović, Ivana. 2013. „In Hoc Signo Vinces“. U *Konstantin Veliki i Milanski Edikt 313*, uredile Ivana Popović and Bojana Borić-Brešković 138–159. Beograd: Narodni muzej.
- Radičević, Dejan. 2007. „Srednjevekovna crkva u Omoljici. Istraživanja u 2006. godini“. *Glasnik Srpkog arheološkog društva* 23: 187–192.
- Simić, Zoran i Janković, Marko A. 2009. „Stari manastir Rakovica“. *Saopštenja XLI*: 319–331.
- Simić, Zoran. Janković, Marko A. i Mihajlović, Vladimir D. 2012. „Kasnoantička nekropola u selu Ušće kod Obrenovca“. *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 28: 179–200.
- Stamenković, Sonja. Ivanišević, Vujadin. Pešić, Julijana. 2016. „Rimska nekropola u Maloj Kopašnici“. U *Arheološka istraživanja na autoputu E75 (2011-2014)*, uredili Slaviša Perić i Vujadin Ivanišević, 17–70. Beograd: Arheološki institut.

- Stutz, Liv Nilsson, and Sarah Tarlow (eds), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*, online edn, Oxford Academic, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199569069.001.0001>
- Špehar, Perica. Miladinović-Radmilović, Nataša i Stamenković, Sonja. 2013. „Kasnoantička nekropola na lokalitetu Davidovac-Crkvište“. *Starinar* LXIII: 269–286.
- Vasić, Miloje. 2008. *Zlatni i srebrni novac kasne antike*. Beograd: Narodni muzej.
- Zotović, Ljubica. 1973. „Pogrebni ritual i shvatanja zagrobnog života u svetu kasnoantičke nekropole Naisa“. *Niški zbornik* I: 46–51.
- Zotović, Ljubica. 1986. „Južne nekropole Viminacija i pogrebni obredi“. *Viminacium* I: 41–60.

Marko A. Janković
Department of Archaeology, Faculty of Philosophy
University of Belgrade

*Social and Economic Status of the Dead:
Burials in the Period of Early Christianity*

Traditionally, the necropolises of the 4th century have been considered in the framework of the spread of Christianity, conceived as a linear progression. The research into the necropolises of this period is predominantly based upon the premise that the earliest Christian burials are “poor”, so consequently the lack of grave offerings has often been identified as the indicator of Christianity. From this starting point, the research goals have almost always been identified in terms of determination of religious character of the necropolises, i. e. whether they were Christian or pagan. This text therefore aims to question this firmly held belief that the economic status of the individuals buried in the 4th century in the territory of Serbia may be equated to their religious (Christian) identity. The premise which equates the absence of certain artefacts as the proof the presence of religious ideas is problematic, especially since the graves with “rich” offerings were registered during this period, some of them plausibly identified as burials of the Christians. Furthermore, this premise severely limits the issues that can be raised, and the paper proposes the move from the perpetual goal to identify individual graves as Christian or pagan. It is argued here that this period is characterized by frequent and important political, economic, social, and religious changes. If we move from the assumption that the religious identity of individuals (and necropolises) can be ascribed in a straightforward manner, the burials of this period can offer valuable insight into the lives of people who were not subsumed to their religious affiliation, or at least not in the way we ascribe to them.

Keywords: late antiquity, early Christianity, economic status, religious identity, necropolises

*Statut social et économique des défunts :
enterrement à l'époque paléochrétienne*

Dans la plupart des textes traitant des nécropoles du IVe siècle, on part de la prémisse de base que les premières tombes chrétiennes étaient « pauvres », par conséquent, le manque de mobilier funéraire était souvent lié à la présence du christianisme. Avec un tel point de départ, les objectifs de recherche sont presque toujours identifiés avec la détermination du caractère des nécropoles afin d'établir s'ils appartiennent aux chrétiens ou aux païens. L'objectif principal de cet article est de remettre en cause cette opinion établie selon laquelle le statut économique des individus enterrés dans les nécropoles du IVe siècle sur le territoire de la Serbie peut être identifié avec l'identité religieuse (chrétienne). Outre le fait que cette approche, où le manque de quelque chose est interprété comme la présence d'idées religieuses, est au moins problématique, il s'avère que dans les nécropoles de cette période on trouve les tombes avec un « riche » mobilier et pour certaines d'entre elles on peut même supposer qu'elles soient chrétiennes. Donc, croisée avec les données archéologiques, cette prémisse est tout simplement erronée. En revanche, elle limite en grande partie les questions et les problèmes que nous pouvons traiter si on s'écarte un instant de la question traditionnelle de savoir si les tombes sont chrétiennes ou non.

Traditionnellement, les nécropoles du IVe siècle ont jusqu'à présent été observées dans le cadre de la diffusion et du développement du christianisme qui est encore perçu de la manière linéaire et progressive. Je trouve que dans la période du IVe siècle, qui présente l'époque de troubles politiques, économiques, sociaux et religieux importants et fréquents, nous ne pouvons pas observer les nécropoles de cette façon. Si on s'éloigne de la simple détermination de l'identité religieuse des individus (et des nécropoles), les nécropoles de cette période peuvent nous apporter de données précieuses sur la vie des gens dans cette époque qui n'étaient pas nécessairement accablés par la religion, du moins non de la manière dont nous les observons aujourd'hui.

Mots-clés : Antiquité tardive, paléochristianisme, statut économique, identité religieuse, nécropoles

Primljeno / Received: 4. 9. 2022.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 12. 09. 2022.